

АНАЛІТИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ІНТЕРВАЛУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Здійснено аналіз сучасних аспектологічних концепцій та визначено роль синтетичних та аналітичних засобів вираження внутрішньої темпоральної семантики дієслова. Встановлено, що аналітичні форми дієслова утворюють повну парадигму усіх типів семантики інтервалу та компенсують функціонально-семантичні обмеження синтетичних форм.

Ключові слова: дієслово, інтервал, синтетичні форми, аналітичні форми.

Аспектуальність як лінгвістична категорія отримала у слов'янському мовознавстві чи не найширший спектр інтерпретацій. Це зумовлено низкою причин. Одна із ключових – тривале домінування російської аспектологічної концепції, яка оперта на двох теоретичних мемах: 1) аспектуальному вицентризмі: аспектологія є галуззю науки про граматичний лад і граматичну семантику мови, що вивчає категорію дієслівного виду (в міжнародній термінології „аспекту”), а також всю „сферу аспектуальності”, до якої входять окрім виду різноманітні явища, подібні чи суміжні із видом функціонально-семантично та щодо змісту [6, с. 5]; 2) часовій природі виду (Ю. Маслов покликається на загальновідому тезу О. Пешковського про те, що вид вказує, як „розгортається в часі чи як розподілена в часі” позначена дієсловом дія) [там само].

1. Якщо звернутися до інтерпретації „сфери аспектуальності”, натрапляємо на чітке розмежування виду та власне аспекту, тобто акціоальності (в українській лінгвістиці – родів дієслівної дії), що має тривалу історію. Так, О. Потебня чітко вказує, „що доконаність і недоконаність, з одного боку, і ступені тривалості – з іншого, не є явищами одного ряду (continuum), а співвіднесені як два різних типи нашарувань у мові” [10, с. 35]. Теорія, яка цього не враховує, „хибна в своїй основі” [там само].

Розвиваючи концепцію О. Потебні, А. Мазон у першій половині ХХ ст. так підсумував історію визначення різнотипної семантики дієслова: „Одне із дискутованих раніше питань сьогодні вже вирішене: вид не повинен більше ототожнюватися із різновидами дієслівної дії (Aktionsarten)” [5, с. 33].

Водночас постійні спроби ототожнити ці різновиди дієслівної семантики призвели до того, що „Синтаксис індоєвропейського дієслова страждає від частого сплутування способу дії і виду. Спосіб дії вказує, як розгортається дія чи подія”, натомість „вид, на відміну від способу дії, – це той аспект, з якого розглядається сама дія”, отже,

„спосіб дії і вид є двома різними вимірами дієслівного значення” [9, с. 41-42].

Е. Кошмідер вказує на суттєву різницю між видом та способом дії: „між способом дії та видом існує приблизно така ж різниця, як між семантичними розрядами і відмінками іменника” [4, с. 110]. Отож чимало дослідників типологічно розмежовують вид і аспектуальність як акціоальність. У сучасній зарубіжній лінгвістиці натрапляємо на концепцію, за якою аспектуальність російського дієслова не пов'язана із власне видом, а із системою синкретичних часів (імперфект, аорист, перфект) [14, с. 139], диференціація яких оперта на типологію З. Вендлера (див.: [15, с. 22-26]).

Проте традиція змішувати акціоальність та аспектуальність як вид у російській лінгвістиці є неперервною; термінологія аспектуальності є лише відображенням накладених в аспектуальній концепції різнотипних та почасти не співвідносних дієслівних значень, що привело, як вказує в загальному огляді В. Плуґян, до створення „аспектологічної „вавилонської вежі” [8, с. 379]. Проте зазначає, що „сьогодні термін aspect зазвичай пов'язують із групою граматичних значень дієслова, які модифікують внутрішню структуру ситуації (ці значення морфологічно виражені як у слов'янських, так і в багатьох інших мовах світу)” [там само]. Варто звернути увагу на такі постулати, висловлені в цитаті. По-перше, аспект – граматичне значення; водночас аспектологічний аналіз вицентричної концепції весь час зміщується до лексики. По-друге, поняття „внутрішньої ситуації” виводить за межі морфології та представляє царину синтаксису та сферу семантики предиката; однак аспект – дієслівна категорія. По-третє, аспект є периферійною семантикою предиката, оскільки лише „модифікує”, а не виражає „внутрішню структуру ситуації”; традиційно аспект визнають ядерною дієслівною категорією. По-четверте, якщо ці значення виражені у слов'янських і неслов'янських мовах, то вони не видові, оскільки в багатьох неслов'янських мовах (німецькій, англійській) немає значень доконаності / недоконаності. Усе це засвідчує, що вицентрична концепція аспектуальності (попри „написану цілу бібліотеку праць” зі слов'янської аспектології [8, с. 406]), не забезпечила задовільного наукового поступу в дослідженні семантики дієслова.

Українське мовознавство мимоволі перебувало в рідчизні теоретичних концепцій російської граматики. Водночас В. Русанівський зазначає, що вид сформувався історично на основі кореля-

ції із означеними / неозначеними дієсловами та родами дії, а видове значення є набутиим і накладеним на давнє протиставлення за тривалістю / однократністю [11, с. 276, с. 281]. Оскільки видові форми накладені на дієслівні форми із темпоральним значенням, то роди дії не можуть входити до структури категорії виду, оскільки є первинними репрезентантами темпоральності.

2. О. Пешковський заперечував часову природу виду, хоч його вважають апологетом саме такої концепції. Що розумів під видом О. Пешковський, визначаючи його часову природу? Висновок вчений зробив на основі аналізу інхоативного і фінитивного дієслів (заговаривать – договаривать) (див.: [7, с.122]). О. Пешковський ставить „найважче” питання: яке значення мають доконаний і недоконаний види? Аналіз видових пар, і зокрема дієслів доконаного виду, приводить вченого до висновку, що „на поставлене на початку питання, „як розгортаються в часі процеси, які позначені основами доконаного виду”, отримали цілком несподівану відповідь: вони ніяк не розгортаються в часі” [там само, с. 126]. Отже, значення доконаного виду позбавлене темпоральної семи, а саме доконаний вид є диференційною видовою семантикою, адже граматична опозиція категорії виду будується за протиставленням + / – (доконаний / недоконаний), тобто марковані грами / усі інші грами. Дієслова недоконаного виду ідентифікуємо через відсутність доконаного значення, а не встановлюючи опозиційне значення. Наприклад, категорія числа іменника сформована як опозиція + / +, оскільки корелюють значення множини і однини, натомість категорія роду має комбіновану форму опозиції: + / +// – , тобто опозиційні грами чоловічого і жіночого родів протиставлені грами, не маркованій родовою ознакою: середній рід об’єднує іменники, у яких не виявлено значення жіночого чи чоловічого роду (пор. у польській мові: rodzaj nijaki).

Очевидно, що пошук значення виду має перебувати за межами сфери акціональності, а в аспектуальність, оперту на категорію виду, не можуть входити дієслівні значення із темпоральною семантикою.

Категорія темпоральності – базова в системі дієслівних категорій, має складну системну й ієрархічну структуру. Надкатегорія темпоральності об’єднує категорії інтервалу, часу, таксису, яким властиві ознаки дієвості (сема тривання), лінійності, відношення до позиції відліку; структурно категорії протиставлені як внутрішня, зовнішня і співвідносна темпоральність (морфемна, грамемна, синтаксемна) (див.: [1]). „Інтервал – дієслівна категорія, що вказує на внутрішню темпоральність дії з погляду початку, розгортання, завершення, кратності та інтенсивності на основі кількісно-якісних ознак її тривання і виражає ди-

намічну ознаку дієслова” [1, с. 104]. Інтервал охоплює сферу значень, традиційно віднесених до акціональності та аспектуальності як родів дієслівної дії.

Проблеми інтерпретації виду й аспектуальності зумовлені, поза іншими чинниками, невірним акцентом аналізу тільки на синтетичні форми дієслів. Якщо встановити інваріантну ознаку темпоральності (дієвість) та визначити її репрезентацію як систему значень інтервалу на основі кількісно-якісних ознак дії, можемо не тільки виокремити типи інтервальних значень, але й виявити їхню парадигму.

Аналітизм в українській мові є сталою ознакою граматичної системи; на думку А. Загнітка, „серед дієслівних категорій аналітизм набув значного поширення, на правах громадянства він увійшов до класичних описів системи часів, способів тощо” (див.: [3, с. 25]). Варто зазначити, що аналітичні граматичні засоби функціонально рівнозначні синтетичним. В окремих випадках аналітичні засоби мають ширші функціональні можливості, оскільки їхнє значення не залежить від морфемної структури грами. Наприклад, у парі дієслів-синонімів *працювати* / *робити* творення граматичних форм та формальний потенціал граматичних засобів різні. Це зумовлено лексико-граматичною „історією” слів та їхнім морфемним складом. Наприклад, у дієслові *запрацювати* префікс *за-* як засіб вираження інтервалу (тривання дії) граматичний (починальний), а в дієслові *заробити* префікс *за-* словотвірний („набувати права на одержання плати” [12, т.3, с. 293]). Отож граматична функція префікса у другому прикладі нейтралізована. Синтетичні можливості дієслова виражати інхоативність нівельовано. Водночас саме аналітичні засоби забезпечують функціонально-семантику „повноцінність” дієслів з обмеженими синтетичними засобами: *почати* (*починати*) *робити*. Можна помітити, що префіксація у дієслові *запрацювати* вказує на починальність тільки у формі доконаного виду; форма *запрацьовувати* подана зі значенням заробляти [12, т.3, с. 277]. Констатуємо подвійне обмеження для синтетичних засобів фазовості: і словотвірне, і формальне. Аналітизм компенсує ці обмеження.

Традиційні концепції та аналіз аспектуальної семантики дієслова недостатньо враховували семантико-функціональну роль аналітичних форм; це зумовило навіть концептуальні обмеження категорії родів дієслівної дії: формування дієслівних родів оперте на одновидові дієслова доконаного виду [2, с. 235]. Такий висновок зроблено на основі характеру дієслівної префіксації – формо-, слово- та формо-словотвірної ролі префіксів.

Типологія інтервалу оперта на іманентні ознаки дії – кількісно-якісні показники тривання

(див.: [1, с. 141-174]). Аналітичні засоби вираження інтервалу утворюють компакту та з функціонального погляду універсальну систему, яка забезпечує репрезентацію всього спектра дієслівних значень дієвості. Окрім того, вони виявляють індивергентність семантики виду та інтервалу, вирівнюють функціональні можливості видових форм.

Фазові дії. За акцентом щодо моменту тривання дії розмежуємо граничну фазовість (початок і завершення дії) та неграничну фазовість (тривання середини дії). Доцільність розмежування різновидів фазовості зумовлена й типологічно різними засобами вираження. Початок / закінчення дії виражають ядерні аналітичні морфеми граничної фазовості *починати-почати / закінчувати-закінчити*: *починати-почати / закінчувати-закінчити* (*завершувати-завершити*) *співати, танцювати, майструвати, чистити, говорити, гудіти, читати, думати, вдавати, дебатовати, дражнитися, жити*. Треба зазначити, що СУМ (див.: [12]) скупку фіксує приклади дієслів з аналітичними формами фазовості; це зумовлено раритетним ілюстративним матеріалом, що частинно запозичений зі словника Б. Грінченка, а також сучасною динамікою використання аналітичних засобів, яку лексикографічно не відображено; наприклад, щодо слів *починати* (*почати*) зазначено: перех. і без додатка, а також з інфінітивом [12, т. 7, с. 470], проте жодного прикладу із інфінітивом не подано. Правда, з погляду граматики слова *починати-почати* не прилягають інфінітивний об'єкт (наприклад, *починати-почати співати*), а є морфемами та творять семантико-граматично неподільну аналітичну структуру (аналітичну граему), еквівалентну синтетичній граемі *заспівати-заспівувати*. З іншого боку, традиційно ці морфеми утворюють складне дієслово, поєднуючись з іменником: *починати-почати боротьбу, танець* і под. Такі приклади домінують у СУМ [там само]. Вважаємо обидва різновиди дієслів функціонально рівноцінними.

Констатуємо, що починально-фінітивну фазову парадигму творять усі семантико-граматичні різновиди дієслів (власне дії, трансформаційні, мовлення, звучання та ін.). До ядерних близькі словоформи *стати-ставати, взятися-братися, заходитися-зайтися*. Периферійність цих засобів визначена функціональними обмеженнями. Так, СУМ констатує, що слово *ставати-стати* означає: 2. Починати якусь дію, роботу, які виконуються переважно стоячи; ілюстрації засвідчують поєднання тільки з іменниками: *стати до коси, стати до бою* [12, т. 9, с. 624]. Проте у Т. Шевченка знаходимо: *Між царями й судіями На раді великій Став земних владик судити Небесний владика...* [13].

Словоформа *братися*: 3. Починати яку-не-

будь справу, приступати до чого-небудь: *Дівчина здійсмає кужілку і знов береться прости* (Леся Українка) [12, т. 1, с. 230]. Словоформа *узятися*: 3. Почати що-небудь; приступити до якоїсь справи, виконання чогось: *Я дістала якусь книжку і взялася читати* [Іван Франко]; *Узявся я бруси з міста перевозити* (Гнат Хоткевич) [12, т. 10, с. 412]. Частина поданих прикладів у словниковій статті – іменникові сполуки: *взятися до роботи, взятися за перо* [там само]. Отже, обидві аналітичні форми дієслів – звичайна і метафорична (з іменником) – граматично тотожні. Словоформа *взятися* і в поєднанні з інфінітивом, і в поєднанні з іменником виконує двояку роль: аналітичного засобу (починальне значення) та дієслівної граєми (вказує на інші значення дієслова: вид, час і под.). Функції інфінітива як дієслівного іменника та власне іменника різняться перш за все стилістично, граматично вони тотожні.

Словоформа *заходитися-зайтися*: 5. Починати що-небудь робити, не стримуючись; *Гаряче зайшлася корить брата* (Костянтин Гордієнко) [12, т. 3, с. 389]. Варто зауважити, що аналітизм допускає і передбачає подвійну функцію засобу: службової морфеми та граєми; ці функції можуть або чергуватися, або накладатися. Наприклад, аналітичні форми безвідносної міри вияву ознаки прикметника (наприклад, *надзвичайно талановитий*) виступають то як граматикалізований засіб (наведений приклад), то як прислівник у ролі прислівного поширювача (*Микола – надзвичайно талановитий*). Водночас як ад'єктивний присудок прикметник виявляє надмірну ознаку.

Негранична фазовість має значення лімітності (*пропрацювати* – працювати певний час) та дуративності (*попрацювати* – працювати якийсь час). Аналітичними засобами вираження неграничної фазовості є темпоральні конкретизатори періоду тривання дії із морфолого-синтаксичною функцією. Це типово для низки інтервальних значень: кратності (мультиплікатив і дистрибутив), усіх різновидів інтенсивності. Дуративність виражають темпоральні конкретизатори неозначеного тривання дії, а лімітність – означеного: *працювати довго, якийсь час / працювати годину, до обіду* і под. Із префіксальними формами неграничної фазовості вживаються ті ж конкретизатори, у такому поєднанні вони тільки увиразнюють семантику лімітних чи дуративних дієслів; при суто аналітичному вираженні цих значень конкретизатор бере на себе обидві функції: ідентифікації фазовості дії та диференціації періоду тривання дії: *відпрацювати місяць, відпрацювати якийсь час* і под.

Кратні дії. Серед аналітичних засобів вираження інтервалу кратності немає спеціалізованих, усі – двофункціональні. Суфікс разової (сингу-

лятивної) дії *-ну-* має обмежену сферу вживання навіть серед ітеративних дієслів конкретної дії (*стукати – стукнути*, але *ударяти, прикрашати* і под.). Словоформа *раз* у поєднанні із дієсловами (інколи із числівником *один*) регулярно творить грамеми інтервалу однократної дії: *раз читати-прочитати, зустрічати-зустріти, співати-проспівати, вмиватися-умитися* і под. Сингулятивні форми однаково утворені із грамемами доконаного і недоконаного виду; це знімає тезу про особливий статус форм доконаного виду.

Як уже було зазначено, мультиплікатив і особливо дистрибутив як граматичні значення інтервалу спрямовані у синтаксис. Це типово для окремих граматичних значень; пор. грамеми умовного способу, таксисну грамеми дієприслівника. Отже, *багато разів, часто, раз у раз ударяти-ударити, заспівати-заспівувати, повторити-повторювати* і под. – мультиплікатив; *ударяти-ударити по кожній клавіші, заспівати-заспівувати усі пісні, повторити-повторювати різні гасла* і под. – дистрибутив. Власне аналітичними морфемами є дієслівні та іменні атрибути (*багато разів, часто, раз у раз, по кожній, усі, різні*), що виступають самостійно (дієслівні) або з іменником суб'єктом чи об'єктом (іменні). Може йтися про аналітико-синтаксичні форми вираження інтервалу. Це типово для будь-якої семантики дієслова, морфологічна природа якої визначена предикативною функцією дієслівної грамеми.

Інтенсивні дії. Аналітичні засоби вираження інтенсива за характером подібні до відповідних форм мультиплікатива та сингулятивна – це напівграматикалізовані адвербіальні словоформи із подвійною функцією: формотворення і поширення дієслова-присудка. Набір засобів визначений градацією інтенсивності дії: недостатність (*працювати-попрацювати замало, недостатньо*), помірність (*працювати-попрацювати небагато, трохи, мало*), достатність (*працювати досхочу, скільки треба, достатньо*), надмірність (*працювати надмірно, до знемоги, забагато*). Ці аналітичні форми корелюють із синтетичними: *недопрацювати-недопрацьовувати; підпрацювати-підпрацьовувати, попрацювати; напрацюватися-напрацьовуватися, перепрацюватися-перепрацьовуватися*.

Можемо висувати, що аналітичні засоби інтервалу забезпечують повну парадигму інтервальних форм; парадигма, сформована на основі синтетичних засобів, була фрагментарною. Розвиток аналітизму має виразно компенсаторний та універсальний зміст, забезпечуючи функціонально-семантичну рівність усіх дієслів. З іншого боку, аналітизм нівелює синкретизм та контамінацію різнотипної категорійної семантики дієслова: лексичної, семантико-граматичної, граматичної (акціональної (інтервальної) та аспектуальної (ви-

дової)), які зумовили побудову „вавилонської вежі” традиційної аспектології, що намагалася і намагається охопити в межах однієї концепції (видової аспектуальності) різнорівневі, різнофункціональні та різні за категорійною належністю вияви дієслова.

Література

1. Барчук В. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис. Монографія / В. Барчук. – Івано-Франківськ: Сімік, 2011. – 416 с.
2. Городенська К. Дієслово. Прислівник / К. Городенська // Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська / за ред. І. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – С. 217–327.
3. Загнітко А. П. Аналітизм у системі дієслівних категорій / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 25–32.
4. Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза / Э. Кошмидер // Вопросы глагольного вида / под. ред. Ю. С. Маслова. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 105–167.
5. Мазон А. Вид в славянском языке (Принципы и проблемы) / А. Мазон. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 63 с.
6. Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии / Ю. С. Маслов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 263 с.
7. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : УРСС, 2001. – 451 с.
8. Плунгян В. А. Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира / В. А. Плунгян. – М. : РГГУ, 2011. – 672 с.
9. Порциг В. О способах действия индоевропейских презентных образований / В. Порциг // Вопросы глагольного вида / под. ред. Ю. С. Маслова. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 39–43.
10. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1977. – Т. 4, вып. 2 : Глагол. – 406 с.
11. Русанівський В. М. Формування граматичних категорій дієслова / В. М. Русанівський // Історія української мови. Морфологія. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 274–309.
12. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
13. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12 т. / Тарас Шевченко – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 1 : Поезія 1837–1847. – 527 с. ; Т. 2 : Поезія 1847–1861. – 591 с.
14. Holden Kyril A. The Functional Evolution of Aspect in Russian / Kyril A. Holden // Verbal Aspect in Discourse: Contributions to the Semantics of Time and Temporal Perspective in Slavic and

non-Slavic Languages / ed. by Nils B. Thelin. – Amsterdam, Philadelphia: J. Benjamin Pub. Co., 1990. – P. 131–158.

15. Vendler Z. Verbs and Times / Z. Vendler // The Language of Time. – N.Y. : Oxford University Press, 2005. – P. 21–32.

Произведен анализ современных аспектологических концепций, определена роль синтетических и аналитических способов выражения внутренней темпоральной семантики глагола. Установлено, что аналитические формы глагола формируют полную парадигму всех типов семантики интервала и компенсируют функционально-семантические ограничения синтетических форм.

Ключевые слова: глагол, интервал, синтетические формы, аналитические формы.

In the article the modern aspectual conceptions is analyzed, and functions of the synthetic and analytic means of representation of the inner temporal semantic of the verbs are determined as well. It is suggests, that analytic forms of the verb build up the hole paradigm of all types of the interval meanings and compensate the function and semantic limits of the synthetic forms.

Key words: verb, interval, synthetic forms, analytic forms.